

Valódi jövőkép vagy politikai ideológia: "Harmadik utas" gondolkodás a két világháború között

1. Bevezetés: A két világháború közti szellemi élet rövid áttekintő „anatómiája”

Napjainkban a szellemtudományok „hivatásos” művelői, a fősodorba nem tartozó gondolkodók és a politikai narratívákat gyártó ideológusok soraiban az ábrázolóbban érzékeltető, kifejezőbb elnevezés híján „Horthy-korszakként” emlegetett időszak jól láthatóan vezeti a témaválasztási listát. Ha elfogadjuk az egyetemes filozófiatörténet egyik alapvető tézisé, mely szerint „minden csak hatásaiban létezik”, ez esetben az úgynevezett „népi mozgalom” égisze alatt kibontakozó, szinte végtelen szellemi horizontba táguló, ám a valóságra valódi tartalmához viszonyítva aránytalanul csekély hatást gyakorló „harmadik utas gondolat” megértésére tett erőfeszítés feleslegesnek tűnhet. Erre a szemléletmódra erősít rá a „hosszú árnyékú” marxista történetírás, mely a népi gondolat teljes horizontjának jelentőségét (így „harmadik út” gondolatát is) pusztán a világszocializmushoz, a proletár nemzetköziséghez való viszony minőségének és mélységének szemszögéből értékeli. Kiemelendő, hogy a marxista optika – félrevezető módon – a „népi, vagy népiség” fogalmi kategóriáját kizárólag a földosztásért és egyenlő jogokért küzdő szegény-paraszti törekvésekkel azonosítja. A kategorizálási kényszerben szenvedő marxista történészek a Horthy-korszak népi mozgalmát három fő irányzatra (csoportra) osztották fel: 1. radikális balszárny: olyan gondolkodókat tömörített, akik paraszti származásuk révén valóban a „nép” fiai, ideológiájukba ugyan beszivárogtatja a kor „nacionalista szellemisége”, de „*a paraszti sors és a nemzeti sors létkérdéseinek megoldását a marxizmus erőitől, a proletárszocializmustól is remélik*”. 2. a „népi centrum”: akik ideológiájukban nem ismerik fel a „*proletariátus forradalmi szerepét*”, jövőről alkotott felfogásukban a nemzeti eszmények, a magyar sajátosság hangsúlyozása gyakorta „nacionalizmussal átítatott romantikus felfogás” mentén kapott szerepet. Javukra írja a marxista értékelés, hogy a népi centrum „balszéle” és a népi radikális bal sok tekintetben összemosódott, a hitlerizmus térnyerésének egyöntetű visszautasítása pedig a „balratolódás” útját követte ki. 3. a népi jobb: a marxista kategorizálás szerint „alacsony színvonalon mozgó” nagyhangúan „népieskedő” írok, költők tartoztak ide, akik még ellenzékieknek sem tekinthetők,

hiszen lényegében a korszak hivatalos „szélsőjobboldali” eszmei fősodrába olvadtak bele.¹⁶⁹¹

Ha nem is filozófiai vagy politikai megfontolásból, de kétségtelen, hogy a korszak kutatói általában a könnyebb utat választják: a népiek és a harmadik út jó esetben is csak a Horthy-korszakot bemutató művek áttételes utalásaiban, az (egyébiránt szép számmal megjelenő tanulmányok) magyarázó jegyzeteiben és korunk magyar szellemi életében (kiemelt tekintettel az oktatásban) szinte feltűnésmentes disztíngváltsággal meghúzódva kapnak helyet. Ennek eredményeként még a korról valamilyen kép és vélemény kialakítására képes tájékozott emberben is a két pólusra alapozott, végletesen egyszerűsítő sematizmus rögzül: a két világháború közötti időszak szellem- és politikatörténeti szempontból (az így vagy úgy megítélt) konzervatív, nemzeti, keresztény és tekintélyelvű, valamint (a szintén negatívan vagy pozitívan megítélhető) baloldali vagy liberális, progresszív erők törésvonala mentén osztható fel.

A XX. század krónikája című mű, mely műfajának megfelelően az eseményeket formáló politikai, gazdasági, társadalmi és szellemi háttérrel velős összefoglalókba, sűrű summázatokba foglalja, a tömörítés tudományát éppen a „népi mozgalom” címszó alatt emeli a virtuozitás színvonalára. „*A népi falukutató mozgalom az 1918-19-es baloldali politika csődjéből azt a következtetést vonja le, hogy a korszerű Magyarország nem teremthető meg a nemzeti hagyományok és eszmények lebecsülésével, és az ország több, mint 50%-át kitevő mezőgazdasági népesség véleményének mellőzésével.*”¹⁶⁹²

A krónika által elének tárt ismertetés segítségével a korszakot átható három kulcsfontosságú problémakör azonnal rögzíthető: 1. a korabeli magyar társadalomban széleskörű igény mutatkozik arra nézve, hogy Horthy Magyarországot modernizálni kell. 2. voltak, akik a fejlődést a nemzeti hagyományok tekintetbe vétele nélkül, és/vagy azokat a megvetett, leselejtezésre szánt kategóriába utalva képzelték el. Valamint: 3. az ország társadalmát alkotó lakosság több mint fele a létüket, jövőjüket alakító politikai folyamatokra nem gyakorolhatott hatást.

2. Népi mozgalom és harmadik út. Fogalomtisztázás

Az úgynevezett népi mozgalom Horthy-korszakban betöltött jelentőségét egy tanulmányon belül áttekinteni még töredékes vázlatosságban is lehetetlen vállalkozás. Ahogyan jelen tanulmány címe is tartalmazza, írásunkban kifejezetten a „harmadik út” gondolatkörével, problematikájával kívánunk foglalkozni. Joggal adódik tehát a kérdés: hogyan írható le, miképpen lehetséges az 1920-as években kibontakozó népi mozgalom és a „harmadik út” kapcsolatát, viszonyrendszerét érthetően tisztázni. Mélyreható elemzések nélkül, pusztán a történelem logikájából kiindulva a következő választ adhatnánk: a harmadik út a népi gondolatkör egy sugara, vagy e szellemi-politikai kör szerves alkotóeleme, fon-

¹⁶⁹¹ SÖTÉR István: *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. In: <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/06/163.html>

¹⁶⁹²KARÁDI Ilona (szerk.): *A XX. Század krónikája*. Officina Nova, Budapest, 1994.

tos törzsszelete. Ily módon először népi mozgalom kibontakozásáról, majd ezt követően, a népi „szellemi-politikai erőterhez” kapcsolódó írók egy részének gondolatvilágából, alapvetéseiből létrejött az, amit összefoglalóan „harmadik útnak” nevezhetünk. Felületes és elnagyolt probléma-megközelítésben ez akár igaz is lehetne, a valóság azonban jóval árnyaltabb. Gombos Gyula, azok közé tartozott, aki fiatal népi íróként „körön belül” láthatta népi mozgalom térhódítását és elementáris erejét, mély hatásait a két világháború közti magyar szellemi-politika életre. A második világháborút követően nyugati emigrációban töltött életét a népi mozgalom és kiemelten a „harmadik út” tartalmi meghatározásának, jelentőség-értékelésének, hatáselemzésének szentelte. A népi mozgalom— „harmadik út” viszonyrendszerét a következőképpen határozta meg: „*amit mi a két világháború között harmadik útnak nevezünk, nem képzelhető el a népi mozgalom nélkül, mint ahogy a népi mozgalom sem lett volna az, ami volt, ha nincs harmadikutas törekvés. Mert tevékenységében az egyik eleve feltételezte a másikat, az egyik a másikba ágyazódva működhetett csupán, az egyik eredményei nyitottak utat a másiknak, s fordítva. Valóban, még azt sem lehet eldönteni, melyik volt előbb. A népi mozgalom első mozzanatai éppúgy a húszas és harmincas évek fordulójára esnek, mint a harmadik út kezdeti tudatosulása. S mind a kettő előzményei világosan a húszas évek elejére nyúlnak vissza. (..) S ha a kettő értelmezhetősége közt valaki minden áron különbséget akar tenni, csak azt állapíthatja meg, hogy a harmadik utas törekvésben több volt a tudatos- és nyilvánosan is vállalt- politikai él szemben egyformán a jobboldallal és baloldallal, mint a népi mozgalomban úgy általában.*”¹⁶⁹³

Gombos felhívja a figyelmet arra, hogy harmadik út gondolata kifejezetten a két világháború közti Magyarország általános társadalmi és politikai légköréből kicsírázó szellemi produktum, így értelmezési tartományai is szigorúan „korhoz kötöttek.” Maga az elnevezés a népi mozgalom talán mai napig legismertebb tekintélypontjaként ismert és számon tartott Németh Lászlótól származik, akinél a kifejezés a harmincas évek elején „*Harmadik Magyarországgént*” jelent meg. Németh egy – Gombos szerint inkább csupán halványan érzékeltető, mint egyértelműsítő hasonlattal élve – a következőt írja: „*van a Törzsfő Magyarországa és van az Osvát Magyarországa.*”¹⁶⁹⁴ Ez a mai olvasónak még elvont hasonlatként, kódolt üzenetként sem mondja már semmit, Németh László pedig a két világháború közti országban a társadalom nagyon is széles horizontján ismert neveket használt. Dekódolva: a „Törzsfő” Hornyánszky Lajos egyetemi tanár, klasszika-filológus, a Társadalomtudományi Társaság elnökének személyét rejti, míg „Osvát” (valamivel talán egyértelműben) Osvát Ernőt, a nyugat főszerkesztőjét jelölte. Természetszerűleg Hornyánszky a hivatalos, jobboldali „keresztény kurzust”, míg Osvát a liberális és (vagy) baloldali, progresszív irányzatot szimbolizálta. E szerint a harmadik útnak „Törzsfő” és „Osvát” által megjelenített „Magyarországok” között kell utat törnie magának, mivel az előbbi a magyar életet meghatározó, ám elfogadhatatlan valóság, mellyel szemben az utóbbi valósággá

¹⁶⁹³ GOMBOS Gyula: *A harmadik út*. Püski Kiadó, Budapest, 1990. 80-81. o.

¹⁶⁹⁴ GOMBOS Gyula: *Távolból is itthon*. Trikolór Könyvkiadó, hn., én., 80.

válása sem jelenthet a magyarságnak fellelegzést. A Németh-féle hasonlat a szerzőre jellemző absztraktsággal, tág értelemben a magyarság útját kijelölő létforma szemszögéből közelíti meg a fennálló ellentéteket. Ezt a korszak politikai életét jellemezve a következőképpen lehetne lefordítani: a Horthy-rendszer fennálló, akut problémáival szemben nem alkalmazható olyan megoldási kísérlet, mely szellemiségében nem magyar és annak mibenlétét nem is keresi.

3. „S még a Templomot sem építettük fel” – Vázlat a két világháború közötti Magyarország politikai életéről

A népi mozgalom kibontakozásának talán az adta a legtermékenyebb táptalajt, hogy a Horthy-rendszer, valamint a vele szembenálló bal és jobboldali erők jövőképéből az organikus alkat-szerű „magyarság-eszencia” valóban hiányzott. Ezt bizonyítandó rövid áttekintésként érdemes a magyarsághoz, a korabeli magyar élet sorskérdéseihez való viszony szemszögéből értékelnünk a Horthy-éra politikai erőit.

A liberalizmus erejét vesztetten, érdektelenségtől elszigetelve vergődött a politikai élet partvonalán, a legitim baloldaliságot megtestesítő szociáldemokrácia pedig bármiféle áttörésre internacionalista alapjellegénél fogva képtelen volt. Gombos Gyula a magyar szociáldemokrácia élettelenségét három fő okcsoportban jelölte meg, melyek megítélésünk szerint a korabeli politikatörténeti viszonyok tudományos megközelítésben is használható, rendszerező ismertekről tanúskodnak. 1. A Szociáldemokrata Párt az úgynevezett Bethlen-Peyer paktum megkötését követően kínosan ügyelt rá, hogy a fennálló rendszert veszélyeztető politizálásnak a gyanúja sem merüljön fel. (Másképpen: Az országgyűlésben mandátumot kapó képviselők túlságosan élvezték magas fizetésüket, az úri szalonokba való bejáratosságukat és számos egyéb kiváltságukat ahhoz, hogy holmi elvekért mindezt kockára tegyék.) 2. A Szociáldemokrata Párt minden igyekezte ellenére sem tudta magát elhatárolni a Tanácsköztársaságtól, így a közhangulat jelentős része annak az eszmeiségnek az örökösét látta bennünk, amely a „véres 133 napot” valósította meg 1919-ben. (Erre a közvélekedésre a „jobboldal” természetesen minden adandó alkalommal ráerősített.) 3. A nemzettel, a magyarsággal való azonosulás hiánya. Mint valamennyi marxista-leninista ideológiai alapon szerveződő irányzat, a nemzetre pusztán „társadalomként” tekint, hagyományait, kulturális, alkati sajátosságait pedig figyelmen kívül hagyja. (Ennek egyik, különösen a magyar politikatörténetben betöltött szerepét döntően befolyásoló jellegzetessége, hogy a szociáldemokraták – miképpen a kommunisták – a parasztság problémáival nem foglalkoztak, őket az „agrárproletár” kategóriába sorolták, s esetükben a mindent rendező megoldást a földek államosításában látták, csakúgy, mint az ipari munkásság viszonylatát tekintve a gyárak államosításában. A gyakorlatban politikai tevékenységük köre azonban szorosan és kizárólag az ipari munkássághoz kapcsolódott. Ily módon a korabeli társada-

lom legnagyobb lélekszámú tömbjét hagyták figyelmen kívül.¹⁶⁹⁵ A hivatalos, fennálló rendszer zsákutcásan makacs, vagy mereven visszautasító magatartása az ország sorskérdéseinek ügyében, a liberalizmus erőtlen, korszerűtlen és fantáziátlan volta, a szociáldemokrácia szervetlen idegensége mellett a politikai palettán két szélsőséges erő is létezett: az illegalitásban működő (és egészen jelentéktelen) kommunista mozgalom, valamint a harmincas évek második felétől egyre hangosabb és népszerűbb szélsőjobboldal, közkeltű nevén „a nyilasok”. Köztudomású, hogy a kommunisták bármifajta nemzeti különállást az úgynevezett „proletár internacionalizmus” égisze alatt oldottak fel, így – a világ bármely táján is működtek – a nemzethez még annyi kapcsolódási pontjuk sem volt, mint mérsékeltebb szociáldemokratáknak. (Sőt, bármifajta nemzeti, tehát a dogmatikus internacionalizmust sértő jelleget igyekeztek kategorikusan kiszűrni. Erre utal a mozgalom korai szakaszára jellemző névválasztási szokás is, mely a különböző országokban működő pártszervezeteket Kommunisták Magyarországi, Németországi stb. Pártjaként nem pedig Német, Magyar stb. Kommunista Párt név alatt működtették. Más típusú és tartalmú, de szélsőségesség tekintetében hasonló politika erőt jelentettek a nyilasok, akik igyekeztek a magyar érdekek legelszántabb harcosainak szerepében tetszelegni. Alacsony nívójú politikai kultúrájuk, erőszakos stílusok és zavaros programjuk mellett kétségkívül az egész mozgalom alapjellegét adó idegenség volt az, ami a magyarság döntő részében bizalmatlanságot és elutasítást szült irányukba. Ennek az idegenségnek a mentén jelölhető ki egy olyan közös részhalmoz, amely a magyarság többsége által alkotott ítéletben a kommunistákkal és nyilasokkal kapcsolatos elutasítás legfontosabb pontját adták: nem magyar, hanem idegen hatalmat képviselnek. S valóban, ideológiai meghatározottságukat, formai külsőségeiket, erőszakos mentalitásukat és úton-útfélen hangoztatott németbarátságukat figyelembe véve a nyilas mozgalom valóban a hitleri nemzetiszocializmus legfontosabb alkotóelemeit másolta. A kommunisták deklaráltan és nyíltan vállalták, hogy politikájuk nem több, mint a Szovjetunió politikájának lokális képviselője. Ezzel szemben a nyilasok magyar hazafias frázisaik mögé bújva, de szintúgy kétségtelen nyilvánvalóssággal rajzolták ki egy idegen nép, idegen szellemiségű diktatúrájának torz „pandantját”.

Kétségkívül voltak olyan hosszabb-rövidebb életű pártok a két világháború közti magyar politikum palettáján, melyek programja kisebb nagyobb koncentrációval, de megjelenítette azokat a fontos követeléseket, melyek a harmadik utas gondolkodás centrumát adták. Ilyen volt az 1930-ban zászlót bontó, rövid életű Nemzeti Radikális Párt, a később mártírhalált halt Bajcsy-Zsilinszky Endre vezetése alatt. A párt vezetésében titkári feladatokat vállalt az ismert népi író, Féja Géza is. A Nemzeti Radikális Párt elgondolásainak homlokterében olyan harmadik utas követelések álltak, mint a gazdasági és politikai élet általános demokratizálása, a nagybirtokrendszer államosítására irányuló radikális agrárre-

¹⁶⁹⁵ Az elemzés Gombos Gyula tipológiája alapján került megírásra. Gombos: *A harmadik út*. 38-46. o.

form, valamint a gyáripar és kisipar fellendítését célzó adóreformok.¹⁶⁹⁶ Bajcsynak nem sikerült számba vehető politikai tényezővé, tömegpárttá kinőnie magát, a harmadik út programja mellett elkötelezett Gombos Gyula szerint bátor, kidolgozott és problémaorientált politikájával mindezek dacára is a két világháború közti politikum „legrokonszenvesebb jelenségét” adta. A legnagyobb gyűjtőpárt, mely a harmadik utas törekvésekkel kapcsolatba hozható, kétségkívül az 1930-ban újjászervezett Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt volt. Reformtörekvéseit, rendszerkritikáját a Nemzeti Radikális Pártnál óvatosabb formában jelenítette meg, demokratikus reformokat sürgető, a birtokviszonyok, a gazdasági válság generálta általános elszegényedés és a parasztság problémáira válaszokat kereső programját az alakuló gyűlésen elfogadott „békési 48 pontban” foglalták össze.¹⁶⁹⁷ Elgondolásait, programját azonban távlatokban nem tudta a korabeli magyar politikai életben kellő hatékonysággal rögzíteni, mivel a Gaál Gaszton vezette Magyar Agrárpárttal 1930. december 10-én kötött fúzió a rendszerkritikus reformtörekvéseket ellégiesítette. Gaál halálát követően a párt általános „jobbratolódása” követhető nyomon. A pártvezetést megszerző korábbi fajvédő politikus, Eckhardt Tibor az általános választójog és a paraszti érdekképviselő reformgondolataival szembenálló Bethlen István ellen a radikális jobboldali Gömbös Gyulával kötött paktumot. Az egyezség kudarcát követően a párt életét mély belső feszültségek, ideológiai zavarok és szakadások terhelték.¹⁶⁹⁸ Ezek által eredeti, harmadik utas jellegű elképzeléseiktől is egyre távolabb sodródtak.

4. A magyarság harmadik útja Szabó Dezső és Németh László felfogásában

Ha elfogadjuk Gombos Gyula megállapítását, miszerint a történelmi fogalomtárban szétválaszthatatlanul egymásba ágyazott népi mozgalom és harmadik utas gondolkodás között pusztán az utóbbi tudatosabban vállalt politikai szerepvállalása mentén tudunk különbséget tenni, mindenképpen érdemes vázlataiban rekonstruálni azokat a lényeges tartalmi elemeket, melyek a harmadik út mellett elkötelezett gondolkodók eszmekörét alkották.

Már a vizsgálódási alapvonalak meghúzásánál le kell szögezni, hogy hamis beállítás a népi mozgalmat és a harmadik utat a késő XIX. században germán földön kialakuló „völkisch” mozgalommal párhuzamba hozni. (Főképpen a „marxista igénnyel” megírt elemzésekben olvashatunk erről.) Az ilyen típusú beállítás tipikus példája a politikailag irányított „szellemi propagandának.”¹⁶⁹⁹ A rokonítás fókuszpontját adó „völkisch” szó a magyar „nép, népi” szó jelentésétől egészen eltérő jelentéstartalmat és árnyalatot hordozott. Mindezek mellett a

¹⁶⁹⁶ VIDA István (főszerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona*. Gondolat Kiadó, Budapest, 229-230. o.

¹⁶⁹⁷ GOMBOS Gyula: *A harmadik út*. 48-49. o.

¹⁶⁹⁸ VIDA István: *Magyarországi politikai pártok lexikona*. Gondolat Kiadó, Bp. 164-165. o.

¹⁶⁹⁹ A szemléletes kifejezést Raffay Ernő történész használja rendszeresen szakmunkáinak eszmetörténetet bemutató fejezeteiben.

magyar népi mozgalom és harmadik utas irányzat ideológiájában és módszereiben sem mutatott a kapcsolódást szerves szintre fejlesztő jegyeket, hiszen germán térfoglalás, a biológiai alapú faj-identitás gondolatát, valamint a szintén völkisch gondolkörbe tartozó birodalmi tudat közül semmit sem képviselt.¹⁷⁰⁰

A forrásvidék feltérképezésénél kétségkívül meghatározó tényező Szabó Dezső szerepe. A húszas, harmincas évek egyik legnagyobb hatású írója (rajongói szóhasználatában az „írófejedelem”) sok egyéb mellett intellektuális autonómiája görcsös védelmezésével is kitűnt kortársai közül, így soha nem engedte magát „népinek” vagy harmadik utasnak bekegorizálni. Merészt, szokatlan ecsetkezeléssel és élénk színekkel festett pályaképében azonban akaratán kívül is a harmadik út (és a népi mozgalom) szellemi megalapozása ábrázolódik. Az 1934-es „Karácsonyi Levél” című esszéjében írtak — ha a „mester” vállalta volna — akár a harmadik utas gondolkodás mottóját, lényegi mibenlétének kifejeződését is adhatnák: *„Jobboldali világnézet, baloldali világnézet, középutas világnézet egyaránt embertelen és embert nyirbáló, szűk és piszkos üzletek, s a magyarságra egyaránt pusztulást jelentenek. A nemzet egyetemének csak úgy adhatunk egészséges jövőt, ha ezt a jövőt megvalósító programot az ország összes fizikai és pszichikai adottságaiból építjük föl: nem kötve semmi világnézettől, semmi izmustól, de azzal sem törődve, hogy programunk valamely része megvan-e valamely világnézetben és izmusban és melyikben van meg.”*¹⁷⁰¹ Ez a Szabó Dezső-i idézet tartalmát tekintve teljesen egybevág azzal a fogalmi meghatározással, melyet Gombos Gyula a harmadik útról alkotott szintetizáló summázatba foglalt: *„nagyjában tehát annak a szellemi és politikai törekvésnek lett a neve, mely magát a jobboldaltól és baloldaltól függetlenül, a magyar népnek akart megfelelő – érdekeihez és lelkiületéhez illő – új országot építeni. Építeni s nem papíron kitalálni.”*¹⁷⁰²

Sajátos ellentmondás, hogy Szabó Dezső értékrendje és gondolatrendszere a Horthy-korszak hivatalos, nemzeti-keresztény ideológiájával számos ponton egyezést mutat, ám azzal már a húszas évek első felében keményen szembehelezkedik. A húszas évek „keresztény kurzusának” maróan gúnyos, lesújtóan megvető hangnemű bírálata legélesebben az 1925-ben napvilágot látott *Segítség!* című pamflet-regényében jelenítődött meg. Kritikájának alapja arra épült, hogy a magát „magyar nemzetiként” definiáló rendszer valójában nem magyar, hanem asszimiláns szláv és germán elemekből szerveződik, melyek a valódi „magyar szellem” teremő erejét nemzeti jelszavak mögé bújtatott idegenségük által szorítják ki. (Míg az előbbieket „pusztán” végtelenül lenézte, az utóbbiakkal szemben a gyűlölködő hangnemtől sem riadt vissza.) Túlzó, olykor visszataszító képeivel az író azt kívánta sugallni, hogy az, ami magát kereszténykurzusnak nevezi, valójában intézményesített germán uralom a magyar élet felett, melynek fő mozgatórugóját a germánság egészére vonatkoztatott erőszak és

¹⁷⁰⁰ PAPP István: *A magyar népi mozgalom története 1920-1990*. Jaffa Kiadó, h. n. 2012. 33.-34. o.

¹⁷⁰¹ SZABÓ Dezső: *Karácsonyi Levél*. In: *Az egész látóhatár*. (Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok.) I. Kötet. Püski Kiadó, Budapest, 1991. 96.-97. o.

¹⁷⁰² GOMBOS Gyula: *Távolból is itthon*. 44. o.

öncélú, örületbe hajló vérszomj adja. E *Segítség!* című művében a germánsághoz társított vérszomj Sauer Aurél gróf ábrázolásában jelenik meg legnyersebb plaszticitással. „*A Sauerek állandóan vad, vérre dühödő császárpártiak, örök háborúspárti, izgága, veszélyes emuberek voltak... Véres kalandjaikat csak rengeteg vagyonuk, s a trón és oltár iránt mutatott vak buzgóságuk tudta menteni. Ezernyolcszáznegyvennyolcban az Aurél gróf nagyapja császári hadakkal jött be Magyarországra s az ő s mézáros szomjúságot torkig itathatta vérrel a magyar falvakban. A fiatal Aurél gróf a háború alatt a második hadtest fővezérségénél teljesített valami szelíd veszélytelenséget az ungvári főreáliskola épületében... A kommün bukása után az első percekben hazarohant, s minden örökölt szádizmusával ellenforradalmár és keresztény, minden elfutott gyávaságával hős lett. Hozzácsatlakozott egy szétkóborló csapathoz s a téboly irtózatossá válásával etetette torkig az örök hiénát.*” Ilyen kendőzetlen és nyers őszinteséggel talán senki nem bírálta a Horthy-rendszert. Mindezek ellenére az 1945-öt követő irodalmi kánon meglehetősen árnyalatlan módon, a „jobboldali radikalizmus írója” bélyeg rásütésével üzte a „szellemi Tartaroszra”. S bár Szabó Dezső soha nem vallotta magát sem népinek, sem pedig a harmadik út képviselőjének, vitathatatlan, hogy a magyarság legfontosabb létkérdéseinek tabuk nélküli felvetése és a vázolt megoldás-kísérletek által kijelölte a magyar harmadik út céljait és irányait. Ennek a Szabó Dezső-i programnak, melyet megalkotója gyakran az új honfoglalás programjaként emlegetett, tartami foglalatát az alábbiakban lehet rögzíteni:

1. A változások fő hajtómotorjává azt a magyar parasztot kell tenni, akit annak ellenére, hogy a magyar jelleg legfőbb hordozója, a magyar sorskérdések alakításától történelme során mindvégig távol tartották. 1923-ban a *Magyar paraszt* című tanulmányában azt írta erről, hogy „*alaptételünk tehát: a magyar paraszt = a magyarság, a magyar faj. Ez matematikailag pontos egyenlet, egyik fele sem több a másikinál. Teljes azonosság.*”¹⁷⁰³ A felemelkedéshez óhatatlanul át kell szervezni a magyar oktatási rendszert úgy, hogy a működés legfontosabb jellemzője – társadalmi státusztól függetlenül – a tehetség érvényesülése legyen. (Fontos megjegyezni, hogy Szabó Dezső által használt „faj” nem biológiai dimenziót, sokkal inkább a közös történelmen, nyelven, hagyományokon alapuló közösséget írt le, így nem rokonítható a fajelméletre építő ideológiákkal és politikai pártokkal sem. Hasonló értelemben, széles körben jellemző volt a „faj” fogalom használata, miképpen Ady Endre, Móricz Zsigmond, Tóth Árpád és nagyon sokan mások is használták.)¹⁷⁰⁴

2. Ez a felemelkedés csak radikális földreform végrehajtása által képzelhető el. Ehhez szükséges az 500 hold feletti világi és egyházi birtokrendszer felosztása, és szétosztása a magyar parasztok között. Az életképes kisbirtokrendszer kialakítása érdekében a parasztságot kedvezményes hitelekhez kell segíteni, hogy

¹⁷⁰³ SZABÓ Dezső: *A magyar paraszt*. In: Az egész látóhatár. (Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok.) I. Kötet. Püski Kiadó, Budapest, 1991. 182-183. o.

¹⁷⁰⁴ GOMBOS Gyula: *Távolból is itthon*. 28-36. o.

lakóházat, agrár-eszközöket tudjon vásárolni.¹⁷⁰⁵ „*A földreform nem politikai kérdés. A földreform a magyarság élet-halál kérdése... A nagybirtok megszüntetése a földreform teljes megvalósítása nélkül nincs remény az integritáshoz, nincs magyar fejlődés, magyar kultúra, nincs egészséges nemzetvédelem.*”¹⁷⁰⁶

3. Általános, titkos választójogon alapuló népképviselési rendszer kiépítése. A bal- és jobboldali törésvonalak elvetéséből kiindulva e felfogásban központi eleme volt a hagyományos értelemben vett politikai pártok kiiktatása is. Talán az elgondolás legújyszerűbb és (egyben a legidealisztikusabb) része, hogy Szabó Dezső nem a választójog meglétére vagy hiányára helyezi a hangsúlyt, hanem első alappillérként a politikai szerepvállalóktól, a választók helyett a választhatóktól követel radikális, minőségi változásokat. „*Amíg a minden morális és szellemi érték nélkül a politikai hatalmak körül lézengő közéletű selyemfiú, a törvényerdő minden rejtelmében kitanult dú-ügyvéd, a kártyabarlangok pinkapénzétől nagyobb falatokra vágyó újságíró és a társadalmi mocsár egyéb förtelmei történelmi tényezők lehetnek a szavazás útján: a nemzetek kenyere, sorsa élete mindig a szabad zsákmány halálos végzete alatt áll.*”¹⁷⁰⁷ (Bizony, a ma emberének megmosolyogtató az idealizmusnak e foka, még akkor is, ha cáfolhatatlan igazságot hordoz.)

4. A nemzetpolitika alternatív útjai: konföderációs rendszer kialakítása. „*Első perctől fogva azt tartom a legfőbb aktuális feladatnak, hogy nem mondva le semmiről, amiről nem lehet lemondani, teljes erőnkkel olyan modus vivendit keressünk a szomszéd népekkel, hogy az uralmuk alá került magyarsággal minél gazdagabb kulturális s gazdasági érintkezésbe kerülhessünk és minél több védelmet eszközölhessünk ki számukra... Az új lelkű magyar politikáját a szomszéd népekkel szemben mindenek előtt az ott élő magyar sorsa határozza meg.*”¹⁷⁰⁸

Apróbb módosításokkal a Szabó Dezső-i programot vitte tovább a harmadik utas gondolkodók legtöbbet idézett képviselője, Németh László is. A magyar jövőről alkotott elképzeléseit nagyjából egyszemélyes újságjában a *Tanúban* (1932-1937) fejtette ki. Gombos Gyula szerint Németh a rá jellemző „minőségoltással” látta el a Szabó Dezső-i programot, de annak alapgondolatait konzekvensen megtartotta. Németh szerint a birtokfelosztás megtörténte után az ország agráriumát a termelés helyi hagyományai, az éghajlati jellemzők és egyéb termelékenységi tényezők által meghatározott kert-gazdálkodás (Németh László-i elnevezésben: a „Kert-Magyarország”) irányába kell átalakítani. Az oktatás-kultúra frontján alkotott reformelképzeléseit elsősorban a magyarság ügyével azonosuló „donátorok” által finanszírozott „paraszti-kollégiumok” alapításában látta biztosítottak. Ezek a kollégiumok nem függnének az államtól, és elsősorban a paraszti származású fiatalokat segítenék abban, hogy tudáshoz,

¹⁷⁰⁵ GOMBOS: *Távolból is itthon.* 45. o.

¹⁷⁰⁶ SZABÓ Dezső: *A magyar paraszt.* In: *Az egész látóhatár.* (Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok.) I. Kötet. Püski Kiadó, Budapest, 1991. 197-198. o.

¹⁷⁰⁷ SZABÓ Dezső: *A népképviselés.* 129. o. In: *Az egész látóhatár.* (Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok.) I. kötet. Püski kiadó, Budapest, 1991. 129. o.

¹⁷⁰⁸ Szabó Dezső: *Karácsonyi Levél.* In: *Az egész látóhatár.* (Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok.) I. kötet. Püski kiadó, Budapest, 1991. 108. o.

kapcsolatokhoz, az érvényesülés lehetőségeihez jussanak. Az elszakított magyarság kérdésében Németh is kritikákkal illette a hivatalosnak számító irredenta politikát, s felfogása Szabó Dezsőéhez közelített. Azonban helyesen érzékelt a csonkahont körülvevő, úgynevezett „kisantant” országok ellenséges magatartását, így a konföderáció lehetőséget – miképpen a harmadik utas gondolattal kapcsolatban állók mindegyike – a legtávlatibb, és legképlekenyebb, célok közé sorolta. E tekintetben kiemelten fontosnak tartotta azt, hogy az „anyaország” és az elcsatolt részek együvé tartozásukat ne csupán a politikai jelszavak síkján fejezzék ki, hanem minél elevenebb kapcsolat fenntartásán keresztül is, melynek célja a határon túli magyarlakta területek néphagyományainak, irodalmának és minden kulturális kincsének, ott jellemző alkati adottságának mély, összmagyar kultúra-gyarapító megismerése. A Németh László-i vízió olyan, együvé tartozását szétszakítottságában is kifejezni képes Kárpát-medencei magyarságban gondolkodott, amely egyedülálló hagyománymegtartó és kultúrateremtő erejével vívja ki az utódállamok együttműködési hajlandóságát, melynek végcélja a konföderáció. Európa háborúba sodródása, a fenyegető kommunista és náci veszély Németh Lászlóban csak fokozta a kelet-európai népek konföderációja iránt megfogalmazott igényét. 1940-ben úgy látta, hogy a „Duna gondolat” a történelmi sors egyazon vágányán haladó kelet-európai népek megmaradásának záloga lehet. „Tejtestvéreinknek neveztem egyszer a szomszédos népeket. Azaz: nem egy anyától lettünk, de egy sors tejét szíttuk. Ez a közös tej üt ki történetünk, társadalmunk és politikai küzdelmeink hasonlóságában. Különösen a német-római birodalom és a kelet népviharai közé szorult Duna-kárpáti népek sorsában mennyi az azonos. Még a nagy dátumaik, a nagy politikai és irodalmi szerepeik is csaknem ugyanazok. Mindnek van mohácsi és fehérhegyi csatája, mindnek van Kazinczyja és Eminescuja. S a társadalmi szervezet, melyet történetünk reánk hagyott – ha más-más fokban is: mind ugyanattól a végzettől beteg... A magyar Kelet népei közül való; legszorosabb sorsrokonai élnek mellette – s melegíthetik. Végül. Akármilyen rendbe kell beilleszkednünk, nagy előny számunkra s a rend számára is, ha együtt illeszkedünk bele.”¹⁷⁰⁹

5. Összegzés

Fontos érzékeltetni, hogy a népi mozgalom és a harmadik út egységes arcuallattal, megkövetelt, zárt ideológiával sosem rendelkezett. Alapjellegét a nemzeti szellemű korszerűsítés szándéka hatotta át, de e gondolat széles palettáján sokfajta tónus helyet kapott. Társadalmilag a népi mozgalom gondolkodói alapvetően paraszti közegből származtak, de két típus ezen belül is jól elkülöníthető. Az első típusba tartozók magas iskolai végzettséget szereztek és gyökereiket megtartó városi értelmiségiként működtek. E típus jellegzetes képviselője: Erdélyi József, Illyés Gyula és Tamási Áron. A másik típus műveltséghez önképzés

¹⁷⁰⁹ NÉMETH László: *Most, punte, silta* (1940.) In: DOMOKOS Mátyás (vál., szerk.) - LAKATOS András (vál., szerk.): *A magyar esszé antológiája*, II. kötet. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 959. o.

útján jutott, s íróként, gondolkodóként is hű maradt az archaikus paraszti létformához, ahogy Veres Péter vagy Sinka István tette. A harmadik csoportot azok alkották, akik többnyire vidéki, középosztálybeli családokból származtak, de szolidaritást nem saját, polgári jellegű háttérükkel, hanem a parasztsággal vállaltak. E csoport legjellegzetesebb képviselője Németh László, de a legismertebbek közül ide sorolható Féja Géza és Kodolányi János is.¹⁷¹⁰

Borbándi Gyula, a népi mozgalom és harmadik út kiváló kutatója *A magyar népi mozgalom története* című munkájában következőképpen jellemzi a harmincas évek Magyarországanak politika légkörét: „*amilyen mértékben nőtt a népi irodalom népszerűsége és terjedt a népiség eszméje különösen a fiatal értelmiség és a diákság körében, olyan mértékben tudatosultak az országban uralkodó állapotok.*” Erre a gondolatra erősít rá Gombos Gyula is: „*a népi irodalom egyik fő törekvése volt, hogy a gyökeres változás igényét bevigye a közgondolkodásba: nevelni akart, eszméltetni, az ország állapotát tudatosítani, ösztönözni a cselekvésre.*”¹⁷¹¹

A téma kutatói egyetértenek abban, hogy a sokszínű, laza szerveződésű népi gondolat egyik fénypontját a Márciusi Front megvalósulásában érte el.¹⁷¹² 1937. március 15: a múzeum lépcsőjén az Egyetemi Kör elnöke, Porga Lajos megnyitója után Zilahy Lajos beszélt, felemelve a szavát a hárommillió földtelen paraszt mellett. Végül Kovács Imre felolvasta a Márciusi Front tizenkét pontját, melyben az ország általános demokratikus átalakulását, a földosztás sürgősségét, 500 katasztrális hold feletti birtokok kisajátítását, a dunavölgyi konföderáció megvalósításának szükségességét, valamint az ország függetlenségének védelmét a pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben hangoztatták. A 12 pontot elolvastva egyet kell értenünk Gombos Gyula értékelésével, mely szerint „*a márciusi front programját Szabó Dezső-i program lezármazásának kell tekintenünk.*”¹⁷¹³

A marxista szellemiségű párttörténet-írás, természetesen önigazoló jelleggel a későbbiekben igyekezett egyenlőségjelet tenni a Márciusi Front programja és az akkoriban népfrontpolitikát folytató kommunista mozgalom törekvései közé. A rendezvényről valóban tájékoztatták az Egyetemi Kör kommunista tagjait, de a kommunista párt semmilyen szerepet nem kapott. Annak ténye, hogy a szovjet agresszióra utaló „*pánszláv imperializmus*” veszélyére való figyelmeztetés is a programpontok között szerepelhetett, eleve kizárja a kommunisták érdemi befolylását. Borbándi Gyula értékelése szerint ez *egy polgári demokrata program volt, mely „a népi eszmekört tükrözte, a népi írók állásfoglalását a reform irányáról és értelméről.*”¹⁷¹⁴

A népi–harmadik utas gondolat második, történelmi jelentőségű villanása a Második Szárszói Találkozó volt, a második világháború kellős közepén, 1943 augusztusában. E találkozón elhangzottak napjainkig parázs viták centrumában

¹⁷¹⁰ GOMBOS Gyula: *A harmadik út* 81-82. o.

¹⁷¹¹ GOMBOS: *A harmadik út*. 83.

¹⁷¹² GÖRÖMBEI András: *Irodalom, nemzet, harmadik út*. Nap Kiadó, Debrecen, 79. o.

¹⁷¹³ GOMBOS Gyula: *Szabó Dezső*. Püski Kiadó, 1989. 349. o.

¹⁷¹⁴ BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom története*. Püski Kiadó, Bp, 251-252. o.

állnak, jelentőségének elemzése egy teljes gondolkodói életpályához elegendő „szellemi muníciót” szolgáltathat. A népi–harmadik utas gondolkodás ekkorra már a háborús viszonyok közötti kiélezett polarizáltság szintjére jutott, melynek egyik pólusán Németh László, a másikon Erdei Ferenc jövőképe állt. Szárszó értelmezési kísérleténél valóban érdemes Bibó István intelmére figyelnünk, mely szerint „minden harmadik út attól függ, mit tekintünk első és mit második útnak.”¹⁷¹⁵ Az 1943 augusztusában fennálló, világháborús politikai helyzet két elképzelhető végkimenetellel zárulhatott: német vagy szovjet győzelem. Erdei Ferenc álláspontja szerint a magyarság útja a szocializmus, szemben a hitlerizmus. Németh László ezzel szemben sem a hitlerizmust, sem pedig szocializmust nem fogadta el, ragaszkodott a magyar harmadik úthoz.¹⁷¹⁶ A folytatásban feszülő magyar sorstragédia sajnos ismert: bő egy év múlva Magyarország hadszíntérre vált. Ismerjük azt a helyrehozhatatlan pusztítást is, amit az 1945 után kiépülő kommunista diktatúra hajtott végre a magyar élet valamennyi területén. A harmadik út gondolatát teljesen kigyomlálni mégsem sikerült. Külön értekezést érdemel a harmadik utas gondolkodás 1945 utáni továbbélése, természetesen az eredeti gondolat jelentéstartalom-változásainak vizsgálatával. Újbóli felbukkanása az 1956-os magyar szabadságharc reményekkel átszőtt, kiűtkereső atmoszférájában volt leginkább érezhető. A rendszerváltást követően (eltorzítva és töredékesen) megjelent a Független Kisgazdapárt és a MIÉP ideológiájában is. Azt a jobbitás megingathatatlan szándékától minden ízében átjárt, pulzáló szellemi erőteret, amit a két világháború közti magyarság életében kitöltött, már soha nem hódította vissza. Ahogyan egykoron betöltött jelentőségét Gombos Gyula zseniálisan összefoglalta: „*S aki nyitott szemmel járta az országot észrevehette: oly hullám van itt, emelkedőben, melyhez hasonló történelmünk során csak kétszer támadt. Az, amelyik a XVI. században a reformációt vitte szét az országban, s a másik, mely a múlt században reformkorunkat emelte meg.*”¹⁷¹⁷

A rendszerváltás után kialakuló (vagy mesterségesen kialakított?) politikai és szellemi élet egyik legdöntőbb bűne, hogy az összekuszált és megtépázott magyar identitás tisztására még kísérletet sem tett. Helyette a demokrácia és pluralitás fogalmait az önsorsa alakításától távol maradó, roncsársadalmi nihilizmussal azonosítja. Kik vagyunk, és mit akarunk? E két kérdést a lét törvényszerűségeinek parancsa szerint mindenkinek meg kell válaszolni, aki közössége (családtól egészen a nemzetig) életben tartó jövőjéért felelősséget érez. S ha létünk ezen alapkérdésének tisztázására egyszer valóban elszánjuk magunkat, vizsgálati optikánkat a magyar harmadik út gondolkodóinak napjainkra is aktualizálható megközelítései tehetik tisztábbá. Mit jelent a XXI. században magyarnak lenni? Politikai rendszerünk tényleg illeszkedik-e történelmünk formálta hagyományainkhoz, kultúránkhoz, egész magyar alkatunkhoz? Milyen utak vannak ma a magyarság számára? Mit jelent ma az „első út” és mit a „második út”?

¹⁷¹⁵ BORBÁNDI Gyula: *Népiség és népiek. Esszék, tanulmányok, cikkek.* Mikes International, Hága 118. o.

¹⁷¹⁶ GÖRÖMBEI András: *Irodalom, nemzet, harmadik út.* Nap Kiadó, Debrecen, 79. o.

¹⁷¹⁷ GOMBOS Gyula: *A harmadik út.* 16. o.

Mindennek azonban csak akkor van értelme, ha válaszkereséseinkben végig „közös nevezőként” húzódik a harmadik út és a népi mozgalom ars poeticája: a vélemények számos tónusával, parázs vitákkal, olykor nagy tévedésekkel, de magyarok vagyunk, s létformánk medrét sem jelölheti ki más, mint e megváltoztathatatlan sorsparancsa a teremtésnek.